

DETERMINIZMUS, SLOBODA A ZODPOVEDNOSŤ ĽUDSKEJ OSOBNOSTI

ŠTEFAN ANGELOV (Bulharsko)

Vedecky objasniť otázku determinizmu, slobody a zodpovednosti osobnosti znamená predovšetkým odhaliť vzájomný vzťah medzi slobodou a nevyhnutnosťou, pretože ako uvidíme ďalej, sloboda, nevyhnutnosť a zodpovednosť sú pojmy organicky medzi sebou spojené.

V minulosti i v súčasnosti sú známe najmä dve nevedecké teórie, ktoré sa zaoberali touto otázkou. Predstavitelia jednej z nich (metafyzického determinizmu) v presvedčení, že každý vôľový akt človeka je motivovaný, odmietajú slobodu a uznávajú len nevyhnutnosť. Podľa ich názoru je človek v každom okamihu svojho života len pasívnym nástrojom v rukách nevyhnutnosti.¹ Tento názor, aj keď mal v minulosti významnú úlohu v boji so stredovekou scholastikou, pravdivo neobjasňuje problém a nie je schopný vymaniť sa spod vplyvu náboženského fatalizmu. Nezávisle od foriem, v akých sa prejavuje, fatalizmus zdôrazňuje, že človek je bezmocný pred tvárou dejín, že vystupuje iba v úlohe bábk, ktorou pohybujú vonkajšie okolnosti alebo Boh. Z týchto pozícií vyplýva záver, že každá nespravodlivosť a sociálne nedostatky sú predurčené a vinu za ne nenesú určití ľudia, ale vonkajšie okolnosti, sily. Fatalizmus teda zbavuje človeka akejkolvek zodpovednosti za jeho činy.²

Predstavitelia druhého smeru (indeterminizmu) tvrdia samozrejme opak. Vychádzajúc z tézy, že sloboda je podmienkou existencie povinnosti a zodpovednosti, popierajú existenciu nevyhnutnosti a uznávajú len slobodu. Sloboda ľudskej osobnosti je podľa ich mienky nezlučiteľná s nevyhnutnosťou. Tento názor, odôvodnený v minulosti nemeckým filozofom Kantom, v súčasnosti v rôznych variantoch hlásajú mnohé filozofické školy. Tak napr. stúpenci existencializmu tvrdia, že ľudská sloboda nie je podmienená objektívnymi okolnosťami, že človek si svoju podstatu volí sám, nezávisle od obklopujúcej ho skutočnosti a jej zákonov. „Moja existencia — mieni Merleau Ponty — nezávisí ani od mojich predchodcov, ani od môjho fyzického a sociálneho prostredia.“³

Ak však ľudské skutky nie sú objektívne podmienené a sú len dôsledkom „slobodnej vôle“ nezávislej od reálneho sveta, potom nemôžu byť vedecky objasnené, nedajú sa predvídať a dejiny sú len vládou chaosu a svojvôle. V takýchto podmienkach nikto nemôže konať vedome, slobodne a s istotou. Všetci ľudia sa stanú otrokmi slepej náhodnosti, pretože ani najgeniálnejší z nich by nemohli predvídať, aké dôsledky môže mať konanie miliónov náhodne sa stretávajúcich „slobodných vôlí“. Okrem toho, ak pripustíme, že ľudská osobnosť je absolútne slobodná, potom hodnotenie správania sa jednotlivcov

¹ Pozri d'HOLBACH, P. H.: Systém prírody alebo zákonov telesného a duchovného svet, Bratislava, SAV 1955, s. 67.

² Typický v tejto otázke je názor ruského spisovateľa L. N. Tolstého.

³ MERLEAU-PONTY, M.: *Phenomenology of perception*, Paríž 1965, s. 3.

a najmä zodpovednosť osobnosti za vlastné činy vôbec nie sú možné, pretože niet žiadneho objektívneho kritéria hodnotenia zodpovednosti.

A tak — alebo sloboda, alebo nevyhnutnosť. Jedno vylučuje druhé. Sú však sloboda a nevyhnutnosť naozaj takými neprekonateľnými protikladmi, že sa navzájom vylučujú?

Vedeckú odpoveď na túto otázku dáva marxizmus. Marxizmus odhalil, že sloboda nie je nemenným atribútom ľudského ducha, ale produktom historického vývinu. Sloboda nespočíva v popieraní nevyhnutnosti, ani v slepom podriadení nevyhnutnosti, ale v jej uvedomelom a racionálnom využití. Inými slovami, sloboda nespočíva v akejsi domnelej nezávislosti človeka od prírodných a spoločenských zákonov, ale v poznaní týchto zákonov a v možnosti, ktorú toto poznanie predstavuje, v možnosti konať a stať sa tak vládcami svojich vlastných vzťahov aj vonkajšej prírody. „Sloboda vôle — napísal Engels — vlastne znamená... schopnosť rozhodovať sa so znalosťou veci...“⁴

Ľudia sa nestávajú slobodnými iba poznaním nevyhnutnosti, slobodnými sa stávajú vtedy, keď je ich praktické konanie v zhode s potrebami nevyhnutnosti. Prax je hlavným kritériom skutočnej slobody a základným prostriedkom na jej získanie. Ak sloboda znamená vládu človeka nad vonkajšou prírodou a nad svojou vlastnou podstatou, potom ju jednoducho nemôžeme chápať ako pasívne nazeranie. Prax je objektívna, pretože je podmienená objektívnym svetom, ale je aj subjektívna, pretože predpokladá vôľovú, vedomú účasť. V určitom zmysle môžeme povedať, že človek je nielen produktom prírody a spoločenského prostredia, ale aj svojho vlastného konania. Len ľudská prax vo svojej úplnosti nám dáva kľúč na správne chápanie slobody a nevyhnutnosti. Prax ako základný faktor uskutočňuje konkrétnu jednotu medzi objektom a subjektom, medzi slobodou a nevyhnutnosťou.

Tak sa filozofické myslenie vymanilo z bludiska veky trvajúcej dilemy — alebo sloboda, alebo nevyhnutnosť. Pritom sa nikdy nepomyslelo na jednotu medzi nimi, skôr sa táto jednotu považovala za nezmysel, a tak sa dosiahol súlad so živým, reálne existujúcim historickým procesom.

Mnohí kritici marxizmu sa pokúšajú dokázať, že v marxizme nemôže byť miesto pre slobodu a zodpovednosť človeka, pretože vychádza z predpokladu, že ľudské konanie je determinované. A tam, kde vládne príčinnosť, niet miesta pre slobodu a zodpovednosť.⁵

Táto námietka sa vyskytuje v rozličných variantoch, od vzniku marxizmu až podnes. Samozrejme, že jej časové trvanie vôbec nesvedčí o jej pravdivosti, hoci sa toto obvinenie stalo jedným z najobľúbenejších argumentov súčasného antimarxizmu v jeho boji proti vedecko-filozofickému základu marxistického svetonázoru a socializmu ako spoločenského systému. Paľba našich kritikov však mína cieľ. Iba ak sa ich šípy môžu dotknúť fatalistického determinizmu, ale ako je známe, fatalistický determinizmus nie je marxizmus.

Pravda o človeku, o jeho vzťahoch a správaní; odhaľovaná marxizmom,

⁴ ENGELS, F.: *Anti-Dühring*, Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1962, s. 112—113.

⁵ SARTRE, J. P.: *Critique de la raison dialectique*, Paríž 1960, s. 58, 86.

je celkom iná. Priznanie historickej nevyhnutnosti, sociálnej podmienenosti ľudského správania neznamená pasívne podriaďovanie sa ľudí nevyhnutnosti, alebo rovnakú reakciu ľudí na spoločenské poriadky. Dejiny netvorí akási neznáma sila stojaca mimo činnosti ľudí. V tejto súvislosti spomeňme známú a ostrú Marxovu kritiku Proudhona, ktorý personifikoval spoločnosť, a tak z nej vlastne vylúčil konkrétne individua. Marxizmus nestavia proti sebe spoločnosť a jednotlivcov, z ktorých spoločnosť pozostáva. Ľudia si robia dejiny sami. Nežijú a nekonajú izolovane, svojvoľne a náhodne, ale v spoločnosti, t. j. v dôsledku objektívne existujúcich vzájomných súvislostí a vzťahov, ktorých základom sú výrobné vzťahy. To, čo sa v spoločenskom vývine nazýva nevyhnutnosťou, nie je nič iné ako štatistický súhrn veľkého počtu jednotlivých činov ľudí, teda nič takého, čo existuje mimo konania individuí.

Lenin hovorí, že marxistický determinizmus zavrhuje „nezmyselnú bájkku o slobode vôle, no vôbec neodstraňuje ani rozum, ani vedomie človeka, ani hodnotenie jeho činov“.⁶ Najlepším svedectvom o tom je fakt, že počas svojho života ľudia sa ustavične rozhodujú a postupujú rozdielne: z jedných sa stávajú revolucionári, z iných — kontrarevolucionári, a sú aj takí, ktorí zostávajú vo vzťahu k bojom a sporom neutrálni. Ak uznávame možnosť vedomej voľby určitého správania sa, zároveň predpokladáme aj zodpovednosť individua za pozície prijaté v spoločenskom živote a súčasne s tým aj morálne hodnotenie danej pozície. Každé individuum si slobodne volí, jeho voľba však bude naozaj slobodná len vtedy, keď bude urobená so znalosťou veci, keď bude v zhode s nevyhnutnosťou. Rovnako to platí pre rozhodnutia historicky dôležité, ako aj v každodennom živote ľudí. A čím hlbšie si osobnosť túto nevyhnutnosť uvedomuje, čím lepšie chápe svoje spoločenské a osobné povinnosti, ktoré z nej vyplývajú, tým s väčšou zodpovednosťou a znalosťou bude táto osobnosť vypracovávať svoje rozhodnutia, určovať svoje konanie a činy. Sloboda a zodpovednosť si teda navzájom neprotirečia, naopak, tvoria jednotu, pretože obidve majú pôvod v nevyhnutnosti, sú s ňou v jednote.

Nedá sa teda povedať, že osobnosť môže všetko, ale nemožno povedať ani to, že by nemohla nič. Niet absolútnej slobody konania, je len relatívna sloboda. Hranice ľudskej slobody v ktorejkoľvek oblasti sociálnej činnosti závisia od konkrétnych historických podmienok, od triednej príslušnosti človeka, od stupňa jeho poznania a ovládania sveta.

Človek — to je časť prírody, jej výhonok, ktorý sa nepodobá ostatným jej výhonkom. Človek — to nie je iba časť prírody, ale aj čosi viac.

Príroda je kauzálny svet, súvislá reťaz príčin a účinkov. Človek ako časť prírody je zapojený do tejto reťaze, ale zároveň vnáša do sveta novú determináciu, podmienenú jeho vlastnými cieľmi. Človek nekoná len pod tlakom slepej nevyhnutnosti; opiera sa o nevyhnutnosť, ale opierajúc sa o ňu môže slobodne konať. Cieľavedomé konanie má ideálnu podmienenosť. Človek sa snaží dosiahnuť ideál, pretože má vedomie. Vďaka vedomiu a sebedovomiu existuje

⁶ LENIN, V. I.: Spisy, IV. vyd., diel. 1. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1953, s. 142.

istý odstup medzi človekom a prírodou, odstup maskovaný zvecnenou formou, vďaka nástrojom umele zhotovovaným ľudskou rukou a umom.

Človek si nielen uvedomuje vzťah k prírode, ale tento vzťah je podmienený vedomím. Bez účasti vedomia, v determinácii ľudského konania niet slobody. Kameň by si mohol „uvedomiť“ svoj „voľný pád“, avšak na jeho pohybe by toto vedomie nič nezmenilo, v skutočnosti by nebol slobodným. Osvojovanie si slobody, vedomia znamená, že človek nie je len objektom, ale aj subjektom. Práve on pretvára svet. To, čo má bezprostredný vzťah k tomuto procesu osvojovania si sveta a k jeho premene, to sú v prvom rade ciele človeka.

Príčina a cieľ, kauzálne a teleologické vysvetlenie ich obyčajne stavia proti sebe. Už u Aristotela nachádzame tento protiklad. Protikladné postavenie cieľa a príčiny vyplýva z toho, že kauzálnu súvislosť porovnávajú so vzťahom cieľa a prostriedku, pričom predpokladajú, že cieľ sa uskutočňuje až po prostriedku. Pritom zanedbávajú skutočnosť, že prostriedok sa neurčuje realizovaným cieľom, ktorý sa považuje za charakteristiku samej činnosti a jej smerovania.

Z tohto protikladu vzniká ilúzia, akoby cieľ a príčina boli javy toho istého radu, charakterizujúce ten istý druh determinizmu. V podstate sa však príčinnosť a cieľ vzťahujú na rôzne stupne determinácie. Príčinnosť vyjadruje závislosť *B* od *A*. Cieľ túto súvislosť vysvetľuje. Teleologický výklad nám hovorí, že súvislosť medzi *A* a *B* existuje, pretože *C* je systémom cieľa. V tomto zmysle, hovorí Marx, cieľ ako zákon určuje aj spôsob a charakter činnosti.⁷ Cieľ ako zmysel činnosti, ako zákon určujúci spôsob a charakter činnosti môže samozrejme pôsobiť v kauzálnej súvislosti. Cieľ však existuje ideálne. Nemá časovo-priestorovú ani zmyslovú existenciu. Aj ideálne ako určitá vlastnosť sociálneho procesu je dostatočne reálna, a preto môže byť komponentom reálnych kauzálnych vzťahov.

Pod zodpovednosťou rozumieme vo vedeckej literatúre obvykle schopnosť človeka uvedomovať si i predvídať svoje konanie a určovať ho v závislosti od toho, aký úžitok či škodu môže spoločnosti priniesť.⁸ Toto vymedzenie však potrebuje isté spresnenie. Predovšetkým zodpovednosť sa môže prejavovať aj vtedy, keď osobnosť (trieda, strana, národ) správne predvída dôsledky svojho konania, ale aj vtedy, keď sú dôsledky opačné, ako sa predvídali a očakávali. Charakter hodnotenia a predvídania tu nemá význam pre existenciu zodpovednosti. Okrem toho takéto určenie si vynucuje určitú konkretizáciu a vymedzenie vzhľadom na ostatné morálne a politické kategórie. Zodpovednosť sa nevyčerpáva iba schopnosťou človeka uvedomovať si a predvídať svoje konanie ako užitočné či škodlivé pre spoločnosť. Zahŕňa aj schopnosť spoločnosti sankcionovať alebo odmeňovať svojich príslušníkov v závislosti od ich

⁷ Pozri MARX, K.: Kapitál, diel 1.

⁸ Pozri TURARINOV, V. P.: Osobnosť a spoločnosť, Moskva 1965, s. 22.

správania, ako aj schopnosť vytvárať patričné podmienky pre tie alebo iné činy (kladné alebo záporné) ľudí.

Zodpovednosť je teda pojem, ktorý pramení z práv a povinností jednotlivca vo vzťahu k spoločnosti, ako aj spoločnosti vo vzťahu k jednotlivcovi. Tento pojem zahŕňa v sebe uvedenie si jednotlivcom dosahu svojich skutkov pre spoločnosť, triedu, stranu, kolektív, pre druhých ľudí, ako aj vedomú činnosť spoločnosti, strany, kolektívu voči právam a povinnostiam ľudskej osobnosti.

V každodennom živote človeka sa slovo zodpovednosť obyčajne spája s uvedomelým konaním takého druhu, ktoré protirečí sociálnym poriadkom, zákonom a morálke danej spoločnosti. Napríklad vodič auta, ktorý poruší pravidlá premávky, zodpovedá za to administratívne, a ak zapríčinil aj inú škodu, potom i trestne a morálne. Tak isto aj lekár, ktorý sa spreneverí svojim povinnostiam a vedome zapríčiní nesprávnu liečbu pacienta, zodpovedá sa administratívne i morálne.

Takáto interpretácia zodpovednosti je správna, ale veľmi ohraničená. Zodpovednosť nie je iba tam, kde sa porušuje spoločenský poriadok, zákony a morálka danej spoločnosti, ale aj tam, kde ide o skutky, ktoré upevňujú a rozvíjajú spoločenský poriadok, zákonodarstvo a mravnosť.

V závislosti od charakteru ľudského správania zodpovednosť môže byť politická, právna, morálna, finančná. Okrem toho môže byť aj osobná a kolektívna, t. j. zodpovednosť jednotlivého človeka i kolektívu, strany, spoločnosti.

Zodpovednosť človeka má objektívny obsah, ktorý je v konečnom dôsledku určený historickou nevyhnutnosťou. Čím adekvátnejšie zodpovedá ľudské konanie požiadavkám tejto nevyhnutnosti, tým bohatší a rozmanitejší bude obsah zodpovednosti. Prehlbujúce sa poznanie historickej nevyhnutnosti, ako aj poznanie a ohľad na potreby pokrokovej morálky a spoločenského poriadku dávajú ľudskej osobnosti možnosť čoraz s väčšou zodpovednosťou a hlbším pochopením veci, t. j. slobodne, sa rozhodovať, určovať voľbu svojho konania a správania.

Uvedenie si historickej nevyhnutnosti víťazstva socialistickej revolúcie najprogresívnejšou a na jej realizácii nevyhnutne zainteresovanou časťou pracujúcich umožňuje tejto časti, nehladiac na obeť a ťažkosti, prejavovať hlbokú zodpovednosť, organizovanosť a uskutočňovať revolučnú prestavbu spoločnosti.

Aj osobná sloboda sa rozširuje vtedy, keď si uvedomíme a vezmeme do úvahy nevyhnutnosť progresívneho spoločenského záujmu. Mravná sloboda nespočíva v ignorovaní progresívnej morálky alebo v jej úplnom odvrhnutí, ale v stotožnení jej požiadaviek s vnútornými motívmi správania sa každého človeka. Stupeň rozvoja mravnej slobody určujú sociálne podmienky a je v najužšom spojení s ekonomickou a politickou slobodou človeka. A morálna zodpovednosť, pravdu povediac, nie je teda nič iné, ako morálna sloboda konania. Predpokladá nielen pochopenie nevyhnutnosti a rozhodnutie so znalosťou veci (slobodné), ale aj realizáciu týchto rozhodnutí v praxi, užitočnej pre pokrokové spoločenské záujmy.

Mnohí filozofi a sociológovia v minulosti aj dnes sa snažia dokázať, že spoločenský záujem nemôže byť základom spoločenskej zodpovednosti, pre-

tože zodpovednosť má vlastnú vnútornú psychologickú skladbu a nevyhnutnosť ju neurčuje. Napríklad podľa Kanta morálny môže byť len taký skutok, ktorý nevyplýva z nijakého záujmu. Môže však existovať vedomý skutok normálnych ľudí, ktorý by nemal ani osobnú, ani triednu, ani racionálnu či spoločenskú motiváciu? Problém však nie je v tom, či existuje nejaká zainteresovanosť alebo motivácia v ľudských skutkoch, alebo nie, pretože normálnych ľudí sa takáto formulácia problému nemôže týkať, ale v tom, aby sme pochopili, čo je tento záujem, v mene ktorého osobnosť koná. Kým sa spoločnosť delí na antagonistické triedy, vedomie spoločenskej zodpovednosti sa nemôže stať morálnym princípom celej spoločnosti, pretože existujú triedy s protikladnými záujmami. Ak záujem triedy v týchto podmienkach nie je v zhode s potrebami historického rozvoja, nevyplýva z nich, protirečí záujmom väčšiny, potom ho nevyhnutne čaká krach, nezávisle od podmienok, ktoré ho predstavujú, akoby to bol záujem celej spoločnosti.

V živote každého človeka nezáleží na tom, či je roľník alebo robotník, či majú jeho skutky vždy štátny, stranický alebo celospoločenský charakter. Človek sa stretáva s mnohými protirečeniami, dostáva sa do konfliktových situácií a nie je mu vždy jasné, ako má správne postupovať v príslušnej situácii. Sú prípady, keď sa aj najčestnejší človek môže myliť a v mene nesprávne pochopenej povinnosti spôsobiť škodu nielen kolektívu, ale dokonca celej spoločnosti. Predovšetkým sa to stáva ľuďom, ktorí neprejavujú potrebnú iniciatívu a osobnú zodpovednosť. Aby sa zamedzili, prípadne aby sa aspoň ohraničili podobné prípady, treba, aby každý človek pristupoval k rozhodnutiam s primeranou znalosťou veci. A keďže táto schopnosť nie je vrodená, nevyhnutné je postupne si ju osvojovať ovládaním a správnym využívaním vedeckých poznatkov.

Formovanie vedeckého svetonázoru na základe marxizmu-leninizmu ako usporiadaného systému filozofických, ekonomických a sociologických názorov je veľmi dôležitou podmienkou výchovy zmyslu zodpovednosti u ľudí. Čím hlbšie človek ovláda základy marxizmu-leninizmu, tým ľahšie sa môže orientovať v spoločenskom živote a plnšie chápať nevyhnutnosť činov, zodpovedajúcich požiadavkám správne pochopenej povinnosti. Toto všetko pomáha človeku prekonávať ťažkosti pri plnení povinností, realizovať morálne princípy komunizmu vo vlastnom praktickom konaní a niesť zodpovednosť za svoje správanie.

Nepostrádateľným faktorom pri výchove zmyslu pre zodpovednosť v národných masách je všestranná revolučno-pretvárateľská činnosť komunistickej strany. Je známe, že komunistická spoločnosť sa nevytvára živelné, ale vzniká uvedomelým a cieľavedomým konaním pracujúcich. Len strana, nerozlučne spätá s národnými masami a vyzbrojená schopnosťou poznávať a využívať zákony spoločenského rozvoja, je schopná vtlačiť ich konaniu plánovitý, organizovaný, vedecky zdôvodnený charakter.

Tvorivá aktivita a iniciatíva pracujúcich v podmienkach socializmu — to je najlepší ukazovateľ rozvinutého citu zodpovednosti u ľudí. Bolo by však nesprávne robiť závery, že v socializme všetci postupujú presne tak a nestre-

távajú sa pritom s nijakými ťažkosťami. Rozličný stupeň uvedomelosti nás, formálno-byrokratický postup niektorých kádrov a orgánov pri plnení úloh, porušovanie socialistického zákonodarstva, princípov komunistickej morálky, prežitkov vykorisťovateľskej spoločnosti vážne sťažujú komunistickú výchovu ľudí a teda aj správne formovanie pocitu zodpovednosti za vlastné konanie u každého človeka. Predsa však oproti všetkým týmto prekážkam stojí sila s obrovským vplyvom, sila socializmu, ktorá dáva osobnosti ohromné možnosti tvorivo rásť, uvedomiť si vlastné práva i povinnosti a používať ich či už pre osobné alebo spoločenské záujmy.

Život a dielo Karola Marxa je pre každého pokrokového činiteľa skvelým vzorom uvedomenia si slobody a zodpovednosti. Nie náhodou ho jeho súčasníci a spolubojovníci nazývali Prometeom novej doby. Nehľadiac na nesčíselné ťažkosti a obmedzovania vo svojom osobnom živote, Marxovi sa podarilo vytvoriť vedecký systém vývinu spoločnosti, odhaliť ekonomické zákony kapitalizmu, určiť historickú úlohu proletariátu, predvídať zákonitý charakter socialistickej revolúcie, stať sa vodcom a organizátorom medzinárodného robotníckeho a komunistického hnutia. Meštiaci sa mu neraz vysmievali pre jeho „nepraktickosť“ v živote. Podľa nich by si so svojimi vedomosťami a so svojím rozumom mohol zabezpečiť bohatý a spokojný život. Práve o tomto píše Marx vo svojom liste K. Mayerovi: „Smejem sa takzvaným »praktickým« ľudom a ich premúdrenosti. Ak chceš byť dobytkom, vždy sa môžeš obrátiť chrbtom k ľudskému utrpeniu a starať sa len o vlastnú kožu.“⁹

Správne pochopenie spoločenských povinností a zodpovednosti na každom stupni rozvoja spoločnosti dáva bojovníkom za komunizmus možnosť ukázať odvahu a mužnosť pri prekonávaní ťažkostí a keď treba v mene veľkého cieľa obetovať aj seba. Takto chápali zodpovednosť vodcovia a bojovníci proti fašizmu v Bulharsku a mnohí z nich neváhali položiť aj život za oslobodenie bulharského ľudu a iných národov.

Je zrejmé, že v súčasných podmienkach, keď už socializmus zvíťazil, cit zodpovednosti nežiada pohrdať osobnými záujmami, ani obetovať život za splnenie každej úlohy. Tento cit zodpovednosti predpokladá správne zladenie osobných a spoločenských záujmov. Prívrženec socializmu so silne vyvinutým pocitom zodpovednosti je novátorom a revolucionárom. Nestrpí prešľapovanie na mieste, vyhýbanie sa práci. Svojím osobným príkladom prekliesňuje cestu novému, pokrokovému, smelo vedie boj proti akýmkoľvek skutkom, ktoré škodia spoločenským záujmom a kompromitujú vec socializmu a komunizmu. Taký človek nemôže nevzbudzovať u ľudí želania a snahy napodobňovať ho. Správajúc sa tak, aby bol hodný napodobňovania, vytvára vlastné podmienky pre výchovu aj pre seba výchovu iných ľudí v duchu slobody a zodpovednosti.

Socializmus je zainteresovaný na slobodnom rozvoji každej osobnosti. Nie je však možné dospieť k tomu jednotlivo, bez pomoci spoločnosti, bez nevynutnej vedomej organizácie a disciplíny. Sloboda osobnosti nepopiera ani

⁹ MARX, K., ENGELS, F.: Zbrané spisy, Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1952, s. 204.

disciplínu, ani občianske povinnosti, ani uznanie a váženie si druhých ľudí. Moje právo, teda to, na čo si nárokuje ako na svoje právo, to je povinnosť druhých, pretože od nich sa vyžaduje uznať moje právo. A naopak, práva iných sú mojou povinnosťou. V úplnom súlade s povedaným, socialistická spoločnosť vyžaduje, aby každá osobnosť v jednote pochopila a využila svoje práva a povinnosti. To znamená, že sloboda, nevyhnutnosť a zodpovednosť ľudského konania sa za socializmu nachádzajú v organickej jednote a akékoľvek podcenenie tejto jednoty vedie k nežiadúcim negatívnym dôsledkom nielen pre spoločnosť vcelku, ale aj pre jednotlivú osobnosť.